

Exercitatio mentis als casus

Een onderzoek naar
Augustinus als pedagoog

Martin Claes

Exercitatio mentis

Zelfkennis, vorming en therapie bij Augustinus

Martin Claes

 Parthenon

Uitgeverij Parthenon
Eikenstraat 39, 1326 AG Almere
www.uitgeverijparthenon.nl

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door de financiële steun van de Dr. M. van Wichienstichting, de J.E. Jurriaanse Stichting en het Stichting Sormani Fonds.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan, dient men de wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in readers en andere compilatiewerken dient men zich tot de uitgever te wenden.

© 2011 Martin Claes. © 2011 Uitgeverij Parthenon. Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbenden.

TEKSTVERZORGING: -Lein | coaching & communicatie, Utrecht

OMSLAG: Löss grafisch ontwerpers, Amsterdam

TREFWOORDEN: Kerkgeschiedenis, Augustinus

NUR: 704

ISBN | EAN: 978 90 79578 337

Inhoudsopgave

VOORWOORD

Deel I

Inleiding: *Exercitatio mentis* als casus. Een onderzoek naar Augustinus als pedagoog

1. Inleiding	10
1.1 Selectie bronteksten Augustinus	16
2. Literatuur en historiografie	19
3. Onderzoeksthema's en <i>exercitatio mentis</i>	27
3.1 <i>Ordo</i> en <i>providentia</i>	27
3.2 <i>Exercitatio mentis</i> en <i>vita beata</i>	29
3.3 Het rationele zelf: oefeningen van de ziel	30
3.4 Reflectie op taal en Bijbelstudie	32
4. Besluit	35

Deel II

Training en oefening bij de vroege Augustinus. Een tekstonderzoek

Hoofdstuk 1: *Exercitatio mentis* in *De ordine*: *auctoritas* en oefening

1. Inleiding	36
2. Literatuur en historiografie	37
3. Retorisch niveau	41
3.1 Rede en gezag: <i>oratio perpetua</i>	41
3.2 Analyse opdracht Zenobius	45
3.3 <i>De ordine</i> als protreptiek?	47
4. Epistemologisch- theologisch niveau	50
4.1 <i>Disciplinae</i>	50
4.2 <i>Per corporalia ad incorporalia</i>	56
4.3 Deugden	59
5. Discussie en conclusie	61

Hoofdstuk 2: *De beata vita*: oefenen in matigheid

1. Inleiding	69
2. Literatuur en historiografie	71
3. Retorisch niveau	76

3.1 Zoeken als oefening	76
3.2 Proloog en protreptiek	80
4. Epistemologisch- theologisch niveau	83
4.1 Therapeutische argumenten als fase van <i>exercitatio mentis</i>	83
4.2 <i>Summus modus, plenitudo</i> . God in het dagelijks leven	88
4.3 Theologische deugden	92
5. Conclusie	93
Hoofdstuk 3: Oefeningen in rationeel denken en leven: <i>Exercitatio mentis</i> in de <i>Soliloquia</i> , <i>De immortalitate animae</i> en <i>De quantitate animae</i>	
1. Inleiding	99
2. Literatuur en historiografie	102
3. Retorisch niveau. Leren in de innerlijkheid: <i>Ratio</i> als gids.	108
3.1 Augustinus als leerling van <i>Ratio</i>	108
3.2 Augustinus als docent: <i>Exercitatio mentis</i> in <i>De quantitate animae</i>	113
3.3 <i>Ratio</i> : goddelijk en menselijk tegelijk	125
4. Epistemologisch- theologisch niveau: <i>Exercitatio mentis</i> als uitwendige en inwendige pedagogiek	130
4.1 <i>Exercitatio mentis</i> : Training in zelfkennis	130
5. Synergie van receptieve en actieve aspecten: <i>exercitatio mentis</i> in de beoefening van deugden	139
5.1 Receptieve aspecten van <i>exercitatio mentis</i> : <i>Soliloquia</i>	139
5.2 Studie als therapie: van sensibel naar intelligibel	143
5.3 Deugdzaam leven en denken als activiteit: de theologale deugden <i>fides, spes, caritas</i>	148
6. Besluit en conclusie	155
Hoofdstuk 4: Taaloefeningen als weg naar docentschap. In de leer bij de <i>magister internus</i> en de Bijbel. <i>De magistro</i> en <i>De doctrina christiana</i>	
1. Inleiding	160
2. Literatuur en historiografie	164
2.1 <i>De magistro</i>	164
2.2 <i>De doctrina christiana</i>	165
3. Retorisch niveau: Reflectie over tekens als onderdeel van opvoeding tot docentschap	167
3.1 <i>De magistro</i>	169

3.2 <i>De doctrina christiana</i>	172
4. Aspecten van Augustinus' omgang met <i>disciplinae</i> in <i>De magistro</i> en <i>De doctrina christiana</i>	176
4.1 Oefeningen in grammatica en dialectiek	177
4.2 Legitimatie van <i>usus iustus</i> door <i>spolia</i> -motief	178
4.3 Pedagogische connotaties van <i>exercitatio mentis</i> : Augustinus geeft uitleg	182
4.4 Augustinus relateert belang van tekens in <i>oratio perpetua</i>	184
5. Geloof in de innerlijke leermeester als voorwaarde voor Godskennis; wetenschap als weg naar Godsontmoeting	187
5.1 <i>Auctoritas</i> in <i>De magistro</i>	188
5.2 <i>Congruitas</i> in praktijk: genezing en krachttraining in <i>De doctrina christiana</i>	193
6. Denken en doen. Deugdbeleving van Bijbellezers	201
6.1 Eenheid van denken en doen: stoïsche herkomst?	201
6.2 <i>Congruitas</i> van deugden	205
7. Discussie en conclusie	210

Deel III

Conclusie: Ontwikkelingslijnen van *exercitatio mentis* in Augustinus' vroege werk

1. Inleiding	219
2. Bronnen	220
3. Doel	221
4. Middelen	222
5. Augustinus' receptie van <i>exercitatio mentis</i>	222
5.1 <i>De ordine</i>	223
5.2 <i>De beata vita</i>	226
5.3 <i>Soliloquia</i> , <i>De immortalitate animae</i> en <i>De quantitate animae</i>	227
5.4 <i>De magistro</i> en <i>De doctrina christiana</i>	230
6. Evaluatie en conclusie	235
ENGLISH SUMMARY	240
BIBLIOGRAFIE	248
INDEX OP NAMEN EN ZAKEN	264

VOORWOORD

‘Het is maar het beste dat hij van te voren niet beseft hoeveel aardse tijd hij zal zien verstrijken terwijl dit verhaal hem in de greep houdt.’

(Thomas Mann, Introductie *Der Zauberberg*, vert. P. Hawinkels, Amsterdam 1975)

De woorden van Thomas Mann zijn de opmaat voor de lotgevallen van zijn hoofdpersoon die nietsvermoedend een lang en onoverzichtelijk avontuur in een andere wereld binnenreist. In dit voorwoord klinken de echo's van een tocht door overwegend vroege werken van Augustinus. Deze werken van een beperkte lengte en waarin een gering aantal onderwerpen besproken worden, kunnen de suggestie wekken dat de studie ervan langs gebaan-de wegen zou kunnen verlopen, waarna een stipte aankomst op de plaats van bestemming.

Het verhaal bleek echter meer aardse tijd in beslag te nemen. Niet omdat het relaas dezelfde omvang zou krijgen als de roman van de geciteerde Duitse literator. Wel bleek, net als bij de reis door de bergen van de hoofdpersoon van Thomas Mann, dat de weg slechts begaanbaar is wanneer bochten en omwegen voor lief genomen werden.

Met het laatste is tevens het onderwerp van dit proefschrift getypeerd: *exercitatio mentis* of geestelijke oefening. Wie oefent bereikt slechts zelden rechtstreeks zijn doel. Herhalingen, gebrek aan overzicht over het verloop van de reis en ogenschijnlijke doelloosheid en blijken pas retrospectief verklaarbaar en zinvol.

Gelukkig waren er reisgenoten. Allereerst Frans van der Put, aan wiens nagedachtenis dit proefschrift is opgedragen. In de herinneringen aan zijn persoon wordt de vriendschappelijke, geestelijke en materiële steun van vrienden en familie, die onontbeerlijk was om dit project tot een goed einde te brengen gesymboliseerd. Zij weten zelf het beste hoe essentieel hun bijdrage was.

Daarnaast waren er gidsen die mij niet alleen de weg hebben gewezen in de wetenschap. Ze hebben mij voor menig gevaar onderweg behoed en leerden mij de teksten van Augustinus te lezen. Mijn promotoren Paul van Geest en Willemien Otten hadden hierin een belangrijke functie. Willemien Otten was sinds het eerste begin bij het project betrokken en heeft door haar aanstekelijke enthousiasme voor de studie van de vroegchristelijke

kerkgeschiedenis de vonk overgedragen die noodzakelijk is om tot de wereld van de teksten van kerkvaders te kunnen doordringen. Paul van Geest had de moed en het vertrouwen om op een cruciaal moment van de reis een deskundige en betrouwbare gids door het werk van Augustinus te worden. Hij heeft door zijn aandacht voor orde en methode bij het schrijven in belangrijke mate bijgedragen aan de helderheid van het betoog van dit proefschrift.

Bovendien ben ik dank verschuldigd aan de enthousiaste en deskundige steun van mijn collega-onderzoekers van het Centrum voor Patristisch Onderzoek. Hun aanmoedigende opmerkingen hebben bijgedragen aan het uithoudingsvermogen om dit boek te voltooiën.

Rob Brouwer heeft als vriend en filoloog een bijzondere functie gehad. Nadat mijn enthousiasme voor filosofie aangewakkerd werd in de door hem geïnitieerde leeskring, is hij voortdurend betrokken geweest bij het schrijven en herschrijven van de hoofdstukken. Vooral zijn precisie en deskundigheid als classicus zijn een grote steun geweest. Naast Jan Aarts, Dick Lagrand, Mark Slors, Saar Frieling maakten Eric en Marleen Schliesser deel uit van deze leesgroep. Eric ontving mij gastvrij in Chicago en introduceerde mij bij Martha Nussbaum. Deze ontmoeting aan het begin van dit project bleek cruciaal en richtinggevend.

Goede herinneringen bewaar ik aan het studieverblijf in het Augustijns Historisch Instituut te Heverlee. Het was een voorrecht om daar Tarcisius van Bavel te leren kennen. Voor de geboden hulp door de mensen van het Augustijns Instituut te Eindhoven ben ik zeer dankbaar. Nelly Stienstra bood genereus haar hulp aan om de samenvatting van dit proefschrift in prachtig Engels te vertalen. Tenslotte dank ik het bisdom 's Hertogenbosch, het bestuur van de parochie in Wijchen en mijn collega's aldaar. Zij hebben mij de ruimte gegeven om me, naast het pastorale werk, door studie verder te ontwikkelen.

Martin Claes

Deel I

INLEIDING. EXERCITATIO MENTIS ALS CASUS. EEN ONDERZOEK NAAR AUGUSTINUS ALS PEDAGOOG.

1. INLEIDING

Augustinus was gefascineerd door mensen. Zijn belangstelling voor de ontwikkeling van mensen blijkt uit zijn eerste professie: docent retorica. Toch besloot hij om dit beroep terzijde te schuiven om zich toe te leggen op zijn eigen vorming in de school van de wijsheid: de filosofie.

Met enkele familieleden en studenten trok hij zich terug op het hem ter beschikking gestelde landgoed Cassiciacum. Het moet een boeiende, intensieve en veeleisende periode zijn geweest. Augustinus geeft in zijn dialogen een levendig beeld van de sfeer en situatie ter plekke. Belangrijker is dat uit deze geschriften blijkt hoezeer Augustinus gegrepen was door het voorneemen om ernst te maken met het plan om niet alleen zelf de leerling van de wijsheid te worden, maar ook anderen deelgenoot van deze weg te maken. Zijn ervaring als docent en pedagoog kwam hem daarbij goed van pas.

Deze studie richt zich op één van de meest markante aspecten van Augustinus' pedagogie: geestelijke oefening of *exercitatio mentis*. Oefeningen en training maakten op vanzelfsprekende wijze deel uit van de pedagogie van stoïsche en (neo) platoonse wijsgerige stromingen die Augustinus hebben gevormd. Plato's dialogen die door Pierre Hadot werden getypeerd als een gemeenschappelijke geestelijke oefening zijn hiervan een voorbeeld. Hierbij werden de deelnemers uitgenodigd om zich te trainen in zelfonderzoek. Hadot stelt dat vrijwel alle wijsgerige scholen gebruik maakten van oefeningen in zelfcontrole en meditatie naar het voorbeeld van de fysieke training van atleten.¹ Ook Michel Foucault wijst in zijn onderzoek naar de geschiedenis van de seksualiteit op de antieke oefenpraxis en de relatie ervan met de ontwikkeling van christelijke ascese.² Richard Sorabji beargumenteert in zijn *Emotions and Peace of Mind* dat er continuïteit en overeenkomst is tussen stoïsche training in de juiste omgang met emoties en de strijd van de woestijnvaders met demonen en hoofdzonden.³

1. P. Hadot, *Philosophy as a Way of Life. Spiritual Exercises from Socrates to Foucault*. (Oxford 1995) 90 en 59.

2. M. Foucault, *History of Sexuality*, vol. III. *The Care of the Self*. transl. *Histoire de la sexualité III. Le souci de soi*. (Paris 1984).

3. R. Sorabji, *Emotion and Peace of Mind. From Stoic Agitation to Christian Temptation*. (Oxford 2000).

Onderzoek van Augustinus' toepassing van *exercitatio mentis* werpt licht op Augustinus als pedagoog. Omdat Augustinus zelf gevormd was in de retorische traditie die grotendeels gekleurd werd door (laat)-antieke auteurs kan de studie van zijn pedagogie tevens de vraag naar de interactie tussen Augustinus als theoloog en wijsgeer en het hem omringende intellectuele gedachtegoed verhelderen. We hopen en verwachten dat het laatste ons iets kan vertellen over de dynamiek tussen de reeds gevormde vierde eeuwse christelijke identiteit en het contemporaine intellectuele gedachtegoed uit het recente en verder verwijderde verleden.

Tot op heden ontbreekt een systematisch onderzoek naar *exercitatio mentis*. Wel zijn er het boek van Pierre Hadot over de traditie van geestelijke oefeningen in antieke wijsbegeerte en de recente studie over innerlijke dialoog in het werk van Augustinus door Brian Stock.⁴ De studie van Pierre Hadot benadrukt op genuanceerde wijze de continuïteit tussen christendom, antieke wijsbegeerte en hellenisme, maar richt zich niet specifiek op Augustinus. Sinds Henri Marrou erover schreef in zijn *Saint Augustin et la Fin de la culture Antique* hebben verschillende auteurs het verschijnsel *exercitatio mentis* gesignaleerd, maar het zelden tot onderwerp van uitgebreider onderzoek gemaakt. In het onlangs verschenen boek van Paul Kolbet komt het thema *exercitatio mentis* eerder terloops aan de orde. Het boek bestudeert Augustinus' receptie van de klassieke wijsgerige therapeutische traditie en gebruikt de term psychagogie.⁵ Brian Stock richt zich in zijn meest recente boek op het fenomeen innerlijke dialoog en bestudeert Augustinus' bijdrage aan de laat-antieke pedagogische traditie. We komen hierop in de navolgende literatuurparagraaf terug.

De centrale plaats van onderwijs en pedagogie in het leven van Augustinus is een belangrijk argument om opnieuw studie te verrichten naar Augustinus' receptie van dit specifieke aspect van de laat-antieke pedagogie. Zijn bevoegdheid voor onderwijs vormt een constante factor door de wisselende omstandigheden van zijn biografie heen. Dit boek richt zich echter niet op de geschiedenis van de laat-antieke pedagogie in zijn volle breedte. Werken als Marrou's *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité* en het *Handbuch der Erziehung*

4. B. Stock, *Augustine's Inner Dialogue. The Philosophical Soliloquy in Late Antiquity*. (Cambridge 2010).

5. P. Kolbet, *Augustine and the Cure of the Souls. Revising a Classical Ideal*. (Notre Dame 2010) m.n. 1-16. Voor herkomst van de term psychagogie zie P. Rabbow, *Seelenführung. Methodik der Exerzitien in der Antike*. (München 1954).

und Bildung in der Antike belichten de grote lijnen van de geschiedenis van de antieke pedagogie.⁶ Een onderzoek dat de totale rijkwijdte van de pedagogie in het werk van Augustinus tot onderwerp zou hebben, zou de omvang van een dissertatie ver te buiten gaan. De door ons voorgenomen studie richt zich op slechts één aspect ervan: dat van de *exercitatio mentis*.

Een dergelijk onderzoek vraagt echter om nauwkeurige studie van teksten waaruit Augustinus' fascinatie voor het docentschap tot uiting komt. Zijn dialogen, maar ook zijn tractaten en homilieën zouden in aanmerking komen om deel uit te maken van het *objectum materiale* van zo'n studie.

Op grond van zijn biografische omstandigheden kunnen we veronderstellen dat vooral de Cassiciacum-dialogen en de onmiddellijk erna volgende geschriften voor ons onderzoek van belang zijn. We treffen Augustinus in deze periode immers in wat door auteurs als staat van 'liminality' werd aangemerkt: een tussenfase in zijn leven.⁷ Daarom gaat onze voorkeur uit naar Augustinus' vroege werk.

In het onderzoek naar voorkomen en functie van *exercitatio mentis* richten we ons specifiek op analyse van de wijze waarop Augustinus *exercitatio mentis* toepast, de context waarin dit voorkomt en de aanpassingen die Augustinus aanbrengt in de (laat)-antieke praktijk ervan.

Augustinus' ontwikkeling als pedagoog kunnen we niet los zien van zijn groei als herder en mystagoog. Hoewel zijn loopbaan begon als professor in de retorica laat hij zich in zijn geschriften in toenemende mate als herder en mystagoog zien. Mystagogie blijkt echter niet louter beperkt tot sacramentele mystagogie, maar omvat in de optiek van Augustinus eveneens door training in de *scientia* de initiatie in de *sapientia*.⁸ Gemeenschap is voor Augustinus hierbij steeds een belangrijke factor gebleken in de vorming van

6. H. Marrou, *Histoire de l'Éducation dans l'Antiquité* (Paris 1948), 4e ed. 1958, vert. door G. Lamb: *A History of Education in Antiquity* (Madison 1956); J. Christes, R. Klein, Chr. Lüth (eds.), *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike*. (Darmstadt 2006), m.n. Chr. Krumeich, 'Spätantike' in: J. Christes et al., o.c., 111-123.

7. Zie o.a. C. Coneybear, 'The Duty of a Teacher: Liminality and Disciplina in Augustine's De Ordine.' in: K. Pollmann/M. Vessey *Augustine and the Disciplines. From Cassiciacum to Confessions*. (Oxford 2005) 49-65.

8. Voor een overzicht van de betekenis van de term mystagogie en het gebruik ervan door kerkvaders, zie de bijdragen aan *The Mystagogy of the Church Fathers*, First International Centre for Patristic Research Conference, Utrecht, 18-20 May 2011. Publicatie in voorbereiding in *Late Antique History and Religion*. Peeters, Leuven.

christenen. *Exercitatio mentis* zal hem daarbij als vertrouwde pedagogische praktijk behulpzaam zijn geweest.⁹ Het is in deze context dat ons voorgenomen onderzoek naar *exercitatio mentis* plaatsvindt om licht te werpen op de ontwikkeling van christelijke identiteit in een pluriforme samenleving.

Om een dergelijke studie naar *exercitatio mentis* te kunnen verrichten is het noodzakelijk om een aantal representatieve teksten van Augustinus als *objectum materiale* selecteren. Hierdoor zullen we in staat zijn om met behulp van *close-reading* voorkomen en functie van *exercitatio mentis* te analyseren tegen de achtergrond van relevante (laat)- antieke teksten. Om ons niet te verliezen in de veelheid van filologische en filosofische details die een dergelijk onderzoek met zich mee zou kunnen brengen, ligt in ons onderzoek de nadruk op *close-reading*.

Het ontbreken van een systematisch onderzoek naar *exercitatio mentis* in (een deel van) het werk van Augustinus heeft tevens als gevolg dat een uitvoerige discussie over definitie en omschrijving van *exercitatio mentis* ontbreekt.¹⁰ Brian Stock bespreekt in het inleidende hoofdstuk van zijn prachtige boek over innerlijke dialoog de term *exercitatio animi*, maar preferereert voor zijn onderzoek de term 'spiritual exercise' boven *exercitatio animi*.¹¹ Brian Stock

9. Zie voor een nadere studie van de functie van *exercitatio mentis* in het mystagogische proces, zie M. Claes, 'Exercitatio mentis and its Function in Mystagogy: Opening up the Individual for Exercises in Communal Thinking and Living,' in: *The Mystagogy of the Church Fathers*, First International Centre for Patristic Research Conference, Utrecht 18–20 May 2011. Publicatie in voorbereiding in *Late Antique History and Religion*. Peeters, Leuven.

10. Voor beknopte typeringen van *exercitatio animi* in het werk van Augustinus zie P. Agaësse, 'Exercitatio animi', in: *Oeuvres de Saint Augustin*, Bibliothèque augustiniennne 16 (1991²) 612–614; J. Leclercq, 'Exercices spirituels' in: *Dictionnaire de spiritualité, ascétique et mystique* 4/2 Paris (1961) 1903–1908 en G. Madec, 'Exercitatio animi' in: *Augustinus Lexikon* 2 (Würzburg 1996–2002) 1182–3; J. Brachtendorf, *Die Struktur des menschlichen Geistes nach Augustinus. Selbstreflektion und Erkenntnis Gottes in De Trinitate*. (Hamburg 2000); B Studer, *Augustins De Trinitate. Eine Einführung*. (Paderborn 2005) 78 vv., verder W. Otten, *Exercitatio mentis: religie als denkoefening*. Diesrede Universiteit Utrecht 2007. (Utrecht 2007); W. Otten, 'Religion as Exercitatio Mentis: A Case for Theology as a Humanist Discipline.' In A.J. Vanderjagt, A. A. MacDonald, Z. R. W. M. von Martels & Jan R. Veenstra (eds.), *Christian Humanism: Essays in Honour of Arjo Vanderjagt*. (Leiden 2009) 59–74.

11. Zie B. Stock, *Augustine's Inner Dialogue. The Philosophical Soliloquy in Late Antiquity*. (Cambridge 2010), 22–6. 'However, as a technical term, *exercitatio animi* is rather too intellectualistic to encompass the wide variety of physical, emotional and mental

verwijst hiervoor naar Pierre Hadot's omschrijving van geestelijke oefeningen in antieke wijsgerige tradities.¹² De studie van Pierre Hadot bracht de veelheid van vormen en situaties waarin 'spiritual exercises' functioneerden aan het licht. Voor onze voorgenomen studie van het vroege werk van Augustinus lijkt de keuze voor de term *exercitatio mentis* meer wenselijk. Als technische term refereert *exercitatio mentis* aan een pedagogisch proces dat overwegend maar niet exclusief het intellect betreft. Het alternatief, gebruik van de term 'spiritual exercise' (spirituele of geestelijke oefening), lijkt voor ons voorgenomen onderzoek minder geschikt. Het begrip spirituele oefening is immers weinig eenduidig door de meerzinnigheid van de woorden 'spiritueel' en 'spiritualiteit' in publicaties.¹³ Het begrip geestelijke oefening lijkt het meest de door Augustinus gepraktiseerde werkelijkheid te typeren. Ook deze term is in het theologische discours sterk gekleurd door Ignatius' Geestelijke Oefeningen en lijkt daarom minder geschikt voor ons onderzoek. Ook Brian Stock blijkt in zijn laatste boek met zijn begrip 'inner dialogue' te verwijzen naar uiteenlopende pedagogische situaties.¹⁴

We kunnen daarom beter bij Augustinus zelf te rade gaan. Met enige regelmaat geeft hij uitleg over het nut van de ogenschijnlijk doelloze omwegen van *exercitatio mentis*. Zo stelt hij bijvoorbeeld in de dialoog *De quantitate animae*:

'Ik weet dat ik dat nog moet uitleggen. Ook had ik beloofd dat vervolgens te zullen toelichten. Het betreft immers inderdaad een kwestie die om de grootste zorgvuldigheid vraagt en die een geheel andere verstandelijke kijk vereist dan de mensen gewend zijn in hun dagelijks leven. Daarom wijs ik je erop dat je bereid moet zijn de weg te volgen waarlangs ik meen jou te moeten leiden, en ook dat je niet teleurgesteld moet raken als je wat trager

exercises outlined by Augustine in his early writings, in which soliloquies are frequently involved. These are better organized under the rubric of 'spiritual exercises'...' (23).

12. P. Hadot (1995) o.c. p. 59.

13. Zie bv. K. Waaijman. *Spiritualiteit, vormen, grondslagen, methoden*. (Kampen 2000); P. van Geest, G.P. Freeman, 'The birthpangs of a discipline? Notes on Kees Waaijman's Spirituality. Forms, Foundations, Methods', in: *Bijdragen. International Journal in Philosophy and Theology* 65(2004) 345-63.

14. Brian Stock (2010) refereert in zijn boek met de term 'inner dialogue' zowel aan de alleenspraak met *Ratio* in de *Soliloquia* (77-83) als aan de samenspraak met Monnica in het zgn. visioen te Ostia in *Confessiones* (76).

het gewenste doel bereikt, vermoed door een bepaalde, onvermijdelijke omweg van ons.¹⁵

Kenmerkend is het onbegrip en ongeduld van de student die het proces nog niet doorziet en die een transformatie moet ondergaan. Dit proces kan zich niet zonder begeleiding voltrekken en Augustinus waarschuwt hem daarom voor *necessario circuito*.

In recente publicaties over betekenis en structuur van *De Trinitate* heeft Lewis Ayres meermalen op de pedagogische techniek van *exercitatio mentis* gewezen. Ayres verwees in zijn artikel naar John Cavadini's technische omschrijving van *exercitatio mentis*: 'een training in denken die toenemend inwendig en toenemend vrij van beelden is; een geleidelijke intellectuele beweging van materieel naar immaterieel die in de grond neoplatoons van karakter is.'¹⁶

Aan deze definitie vallen drie aspecten op: soberheid, het feit dat voor de herkomst van *exercitatio mentis* naar het neoplatonisme wordt verwezen, en tenslotte de betekenis van rationaliteit voor *exercitatio mentis*. Ayres benadrukt in zijn artikel dat *exercitatio mentis* niet alleen een denktraining betreft om de student een overgang van materieel naar immaterieel te laten maken. Hij stelt dat Augustinus in *De Trinitate* het pedagogische procédé van *exercitatio mentis* vooral toepast in een christologische context. Voorts wijst hij erop dat Augustinus in zijn eigen teksten spaarzaam gebruik maakt van de exacte vorm van deze term. Hij duidt het proces van training en zuivering van de geest aan door verschillende vormen en combinaties van het woord *exercere* toe te passen.¹⁷ Hoewel Lewis Ayres' zich in zijn artikel vooral richt op een onderzoek naar *De Trinitate*, is zijn beschrijving van *exercitatio mentis*

15. *De quantitate animae* IV.6: .. *verum quia res subtilissima est et longe alios mentis oculis quaerit quam humana consuetudo in cotidianae vitae actibus habere solita est, admoneo te, ut per ea, per quae te ducendum existimo, libens pergas nec nostro quodam necessario circuito defatigatus aegre tuleris aliquanto te tardius ad id quod cupis pervenire.*

16. L. Ayres, 'The Christological Context of the *De Trinitate* XIII' in: *Augustinian Studies* 29(1998) 111-39, met name. 114, 'a training in modes of thinking increasingly interior, and increasingly free from images, a gradual intellectual movement from the material to the immaterial, fundamentally Neoplatonic in character'. Zie ook J. Cavadini, 'The Structure and Intention of Augustine's *De Trinitate*' in: *Theological Studies* 23(1992) 103-23, met name 104-5.

17. L. Ayres (1998) o.c. 113-117.

ENGLISH SUMMARY

Attention was called to the *exercitatio mentis* by authors like Pierre Hadot, Michel Foucault and Richard Sorabji as a frequent practice, described in classical and late classical texts. The authors of this period did not only intend to pass on information but also attempted to bring about changes in the thoughts and actions of their readers as a result of this practice. This research is concerned with the *exercitatio mentis*, as it was developed by St. Augustine in the course of his career as a teacher, shepherd and bishop.

As a teacher Augustine was familiar with this aspect of classical and late classical pedagogy. He mentions it several times in his texts and provides explanations for his interlocutors and readers. Henri Marrou was the first to pay fairly elaborate attention to Augustine's pedagogy. In this context he observed the *exercitatio mentis*, but regarded it as an aspect of Augustine's literary style that, because of its many repetitions and digressions, tended to obfuscate the line of discourse rather than clarify it. In her study *The Therapy of Desire* Martha Nussbaum sheds light on the use of therapeutic metaphors by Hellenistic authors. Taking the research by Pierre Hadot, Michel Foucault, Richard Sorabji and Martha Nussbaum as a point of departure, this thesis is an attempt to show that in Augustine's work too the *exercitatio mentis* is inextricably bound up with the pedagogical practice reflected in classical and late classical texts.

In order to be able to shed light on Augustine's view and application of the *exercitatio mentis* and subsequently on his qualities as a pedagogue and mystagogue, further investigation of his texts through close reading is essential. This investigation is mainly aimed at texts that originated in and around the Cassiciacum period. The text of *De doctrina christiana* has been included in order to get a picture of Augustine's thoughts about pedagogy at the time that he had explicitly become linked to the Church as a priest and bishop.

In our research regarding Augustine's conception of the *exercitatio mentis* the hermeneutic method has been applied, that found acceptance in the humanities as a result of the work of Wilhelm Dilthey. This method presupposes that texts are an expression of the author's perception. By subsequently regarding crucial texts as junctions to be read in chronological order, we may trace the development in his thoughts on a specific theme, such as *exercitatio mentis* in this case.

BIBLIOGRAFIE

PRIMAIRE BRONNEN:

Augustinus, *Soliloquia*: Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 89, ed. W. Hörmann, (Wien 1986) 1-84.

Augustinus, *De immortalitate animae*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 89, ed. W. Hörmann, (Wien 1986) 101-28.

Augustinus, *De quantitate animae*, Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 89, ed. W. Hörmann, (Wien 1986) 131-231.

Augustinus, *De beata vita*: Corpus Christianorum Series Latina 29, ed. W. Green, (Turnhout 1970) 63-85.

Augustinus, *De magistro*, Corpus Christianorum Series Latina 29, ed. K. Daur, (Turnhout 1970) 139-203.

Augustinus, *De ordine*, Corpus Christianorum Series Latina 29, ed. W. Green, (Turnhout 1970) 87- 137.

Augustinus, *De doctrina christiana*. Edited with an introduction, translation and notes by R. Green (Oxford 1995).

VERTALINGEN:

Augustinus, *Soliloquia*, vert. fragmenten door R. Brouwer (Amsterdam 2010), ongepubliceerd.

Augustinus, *De immortalitate animae van Aurelius Augustinus: een behandeling van één van de vroege geschriften van Augustinus, bestaande uit een inleiding, gevolgd door een vertaling en een commentaar* C. Wolfskeel (diss. Utrecht 1973).

Augustinus, *De grootte van de ziel*, vert. ingel. en van aant. voorz., Olav J.L. Albers, (Amsterdam 1997).

INDEX OP NAMEN EN ZAKEN

- Adeodatus 32-33, 168-171, 177-178, 184-203, 214
- Admonitio* 88-95, 190, 203, 214
- Ambrosius 73, 78-80
- Amicitia* 61, 69, 76, 223-226, 236
- Arts 21, 23, 32, 34, 111, 145, 195-198, 205-209
- Ascese 22, 65, 129
- Aspectus animae* 110, 126, 135, 142, 145, 149
- Auctoritas* 42-43, 52-56, 160-163, 185, 188-193, 228-231, 233
- Augustinus, werken:
- De beata vita* 29, 69-98, 226-227
- De Magistro* 32-34, 160-218, 230-234
- De Ordine* 27-28, 36-68, 223-225
- Soliloquia*, 30-31, 99-159, 227-229
- De immortalitate animae*, 30-31, 99-159, 227-229
- De quantitate animae* 30-31, 99-159, 227-229
- De doctrina Christiana* 32-34, 160-218, 230-234
- Autobiografie 74
- Ayes, L. 15-16, 28-29, 31-33, 65-66, 78, 97, 158-159, 215-237
- Bavel, T. van 9, 61-62, 76, 89, 94
- Bijbelstudie 32-34, 193-198, 205-213
- Biografie 28, 41, 66-74, 226
- Bouton-Touboulic, A. 40, 59, 63
- Brown, P. 39
- Caritas* 33-34, 148-154, 193-200, 206-211, 215-218, 231-236
- Cary, Ph. 105-107, 110, 159
- Cassiacum 10, 37-45, 61-67, 75, 85-89, 103-118, 135, 150, 220-238
- Catechumeen 44, 53, 62, 75, 87, 227
- Cavadini, J. 15-16, 28, 31-32, 65, 78-79, 97, 158, 216, 221-227, 237,
- Cicero 18, 27, 29, 42, 56, 61-62, 76-82, 86, 90, 103, 150, 188, 189, 203-204,
- Christologie 198
- Clementia* 133, 138, 139, 146
- Coneybeare, C. 12, 38, 39, 45, 63, 71, 76, 83, 87, 105, 118
- Congruitas* 7, 33-34, 147, 163, 187, 188, 193-201, 204-209, 212, 213, 231
- Conversio* 48, 59-68, 82, 90, 91-97, 109, 129, 130, 148, 224
- Creatio ex nihilo* 28, 57
- Curriculum* 67, 68, 102, 126, 199, 200
- Deugden 27-34, 59-60, 92-93, 139-154, 201-209, 223-239
- Dialectiek 7, 33, 53, 102-105, 121-126, 163-169, 177-178, 186, 211
- Dialog 10-15, 48, 69-71, 108, 161, 164, 220, 223
- Dilthey, W. 17
- Discere* 32-34, 108-112, 167-171, 188-192, 230-234
- Disciplinae* 50-58, 113-125, 143-148

